

Bir Liberal Demokraside Dinlere Neden Değer Verilmelidir?

Anthony Bradney*

Giriş

Devletlerin içinde, din ile hukuk arasındaki ilişkileri analiz etme ile ilgilenen akademisyenler, dinlerin bazen, bir devletin siyasal ya da hukuki yapısı tarafından insafsız bir muameleye maruz tutulduğu şeklinde değerlendirmeyi alışkanlık haline getirmişlerdir. Bazen, bu tür analizler, Z dininin ele alınış biçiminin, dinin prensipleri veya uygulamaları ya da söz konusu prensiplerin ve uygulamaların toplum ya da o dinin bağlıları için sonuçları hakkındaki yanlış inançların neticesi olduğunu ortaya koymak ile ilgili olmaktadır. Bu nedenle, örneğin, birisi, Scientology hakkında sık sık ifade edilen endişelerin, tamamen veya kısmen, bu dinin tabiatı hakkındaki yanlış yaklaşımlara dayandığını ve özellikle, insanların neden Scientolocist oldukları ve öyle kaldıklarıyla ilgili yanlış bir yaklaşımın sonucu olduğunu, ortaya koymaya çalışabilir.¹ Diğer zamanlarda, din, hukuk ve devlet arasındaki ilişkilere bakan analizler, Z dini ile ilgili kullanılan argümanların, ko-

nu ile ilgili bütün yönlerden her iki örnek mukayese edilebilir gibi görünse bile, Y dini için kullanılmadığını, ortaya koymak ile ilgili olabilir. Bu nedenle, örneğin, birisi, bir mahallede, yeni bir Müslüman camisi için imar izni alma amacıyla bir müracaat olduğu zaman, cadde üstüne park yapmanın ya da gü-rültünün artacağı gerekçesiyle ileri sürülen endişelerin, yeni bir Hıristiyan kilisesi için imar izni alma amacıyla yapılan bir müracaat olduğu zaman ileri sürülmediğini, ortaya koymayı arzu edebilir.² Hukuk, devlet ve dinin bu türden her iki analizi, bazı dinlerin, bazı zamanlarda, bir şekilde, kötü muameleye maruz kaldığını ortaya koymayı hedeflemektedir. Bununla beraber, bunların hiçbiri, tartışmanın özünde yatan dinlerin bizzat kendilerinin değerli olduğu ya da bir liberal demokraside değerli olmaları gerektiği şeklinde bir öneri içermemektedir. Bunun yerine, birinci tipteki tartışma örneğinde öneri, devletin hukuki ve siyasal yapıları içinde ad-

* Prof., Leicester Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ Scientology ve Scientolocistlerin doğru bir resmini ortaya koymaya çalışan bir girişim için bkz. R Walls "The Road to Total Freedom" (1976) Heinemann Educational Ltd.

² Müslümanların cami ve benzeri binaları açmada karşılaştıkları zorluklarla ilgili bir analiz için bkz. H Hodgins "Planning permission for mosques - the Birmingham experience" in J Nielsen (ed) "Muslims in Europe" (1981) Centre for the Study of Islam and Christian-Muslim Relations.

landırılan ve tartışılan nesne, din, empirikal (deneysel) dünyanın içinde bulunabilecek aynı nesne, aynı din değildir; ki, hukuki ve siyasal yapılar içindeki tartışmada adlandırılan din ile o dinin bağluları tarafından dış dünyada pratiğe dökülen din arasında bir boşluk olduğu, şeklindedir. İkinci tipteki tartışma örneğinde öneri, basitçe benzer şeylerin aynı muameleye maruz kalmadıkları şeklindedir. Her ne kadar, bu iki tür analizin spesifik örnekleri çok uzun ve karmaşık olabilirse de esasında, hukuk ve din arasındaki ilişkilerin çeşitli ele alınış biçimlerinin özünü şekillendiren benzer bütün argümanlar bu nedenle, rasyonalite taleplerine başvurudan biraz fazla bir şeydir. X'i yapma çünkü sen Y'nin öyle olduğuna inanıyorsun, ama öyle değil: Benzer örnekleri, her zaman, aynı koşullarda aynı yolla ele al.

Yukarıda ana hatları verilen analiz türleri, bir liberal demokraside çok büyük öneme sahiptir ve bir çok vatandaşın yaşamlarında önemlidir. Yönetimde yer alan kişilerce kabul edilirse, söz konusu analiz türleri, en azından, bu vatandaşlardan bazılarının günlük yaşamlarında son derece önemli olduğunu düşündükleri bir konu, dine ilişkin olarak, bir devletin vatandaşlarına yaptığı muamelelerin yolunu gösteren eşitlik ölçüsünü temin eder. Ama yine de, aynı zamanda, devlet tarafından farklı dinlere cevaben rasyonalitenin arzu edilirliliğinin kabulü meyanında, liberal demokrasilerde dinlerin pozisyonlarına dair bir diğer farklı önerinin de var olduğu görülür; öneri şudur, bir liberal demokraside, dine din olduğu için değer verilmelidir. Bu öneri, örneğin, tamamen ya da kısmen liberal demokrasilerin icadı olan bazı yasal beyanlarda dine lütfedilmiş olması açısından ortaya çıkar. Bu nedenle, örneğin, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde din hürriyetine açıkça atıfta bulunulmuştur.³

³ *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin* 9. maddesine bkz. Benzer hükümler için aynı zamanda bkz. Madde 18 *Sivil*

Dine, bu ayrı ve spesifik korumanın bahşedilmesinde, dinin özel bir statüye sahip olduğu çıkarımının bulunduğu görülür; sadece bazı durumlarda dine saygı gösterilmemesinin ya da kötü muameleye maruz kalmasının irrasyonallite içermesinden değil, fakat, onun din olmasından dolayı saygı gösterilmesi gerektiğinden din korunmalıdır.⁴ Ben, bu yazıda, dine din olarak değer verilmelidir önerisine dönmek istiyorum.

Bu yazı, 21. yüzyılda, liberal demokrasilerde dinin pozisyonu ile ilgilidir ve ben, bu nedenle, argümanlarımın genel uygulamaya sahip olduğunu ileri sürebilirim. Bununla beraber, argümanlarıma delil olarak empirikal örneklere ihtiyaç duyduğum yerde Birleşik Krallık'taki durumla ilgili bilgilerime başvuracağım. Birisi, benim argümanlarımı diğer ülkelere uyguladığında, ayrıntılarda farklılıklar olacaktır, fakat benim iddiam, bu farklılıkların, argümanın genel kabul edilebilirliğini deşğıştirmedir.

Locke ve Hoşgörü

Dini hürriyetin değerlendirilmesi hakkında klasik bir liberal argüman John Locke'un "Hoşgörü Üstüne Bir Mektup"unda bulunabilir.⁵ Locke'un hoşgörü hakkındaki argümanları, bireylere din empoze etmenin imkansızlığı üzerine dayanır. Devlet, vatandaşlarına, en fazla, inanç ve usulün ortaya çıkmasını güvence altına alarak harici formları

ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme ve Madde 10 *Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı*.

⁴ Avrupa Konseyi üyesi devletlerin hemen hemen hepsi din hürriyet alanında anayasal ya da yasal korumaya sahiptir (C Evans "Freedom of Religion Under the European Convention on Human Rights" (2001) Oxford University Press, Oxford pp 21-22). Bu durum Evans'ın şunu ileri sürmesine yol açar "düzenlemeler farklı formlarda olabilir, fakat din hürriyetinin Avrupa'da yaygın önemli bir prensip olduğunun kabulüne güçlü düzeyde konsensus olduğunu ortaya koyar" (evans op cit p 22).

⁵ J. Locke, *A Letter Concerning Toleration* (1963), Martinus Nijhoff, The Hague.

empoze edebilir, fakat devlet, harici usullerin dahili inançlarla birebir uyduğunu temin etme araçlarından yoksundur. Bu zeminde, birisi, bu nedenle, farklı dinlere hoşgörü göstermelidir, çünkü pratikte, birisi, insanların içlerinden inanmalarını engelleyemez. Bununla beraber, Locke'un hoşgörü hakkındaki argümanları, kısmen, kendi zamanındaki sınıklara bir cevaptır. O şunu ileri sürdü:

“o, (önüne geçilmesi mümkün olmayan) düşüncelerin çeşitliliği değil fakat, Hıristiyan aleminde din hesabına var olan bütün telaşları ve kavgaları üretmiş olan, (kendilerine bahşedilmiş olabilen) farklı düşüncelerde olanlara gösterilecek hoşgörünün reddedilmesidir.⁶

Hoşgörü, din savaşlarına tercih edilmelidir. Locke'un argümanları, Birleşik Krallıkta bulunabilen, din özgürlüğünün alanını aşamalı olarak genişleten 17, 18 ve 19. yüzyıldaki bir dizi siyasal ve yasal değişikliklerde yankı buldu.⁷ Bununla beraber, tarihi önemlerine rağmen, onlar halihazırda, bir çok modern liberal demokraside var olan siyasal ve sosyal konumlarda dine önem verilmesi hakkında sadece, zayıf bir argüman sağlar.

Günümüzde, devletlerin bireysel dinlere karşı görmezlikten gelmesi ya da ayrımcılık yapması halinde, bir sivil kargaşanın ortaya çıkması genellikle muhtemel değildir. Ayrımcılığın ortaya çıkması durumunda, diskriminasyona maruz kalan birçok din buna cevap olarak sivil karışıklığa başvurmak için gereken boyutta, siyasal organizasyondan ya da iradeden yoksundur. Birleşik Krallık'ta Kuzey İrlanda örneğinde olduğu gibi, çatışmada dinin kısmen rol oynadığı yerlerde bile, şimdi, normal olarak, o anlaşmazlığın özünde yatan özellikle dini konular değil fakat daha ziyade ekonomik ve siyasal faktörlerdir.

Kuzey İrlanda'daki Roman Katolikler, Birleşik Krallığın başka yerlerindeki Roman Katoliklerin sahip oldukları dinleriyle ilgili aynı sivil haklara sahiptirler, bununla beraber, Kuzey İrlanda'da Protestan ve Roman Katolik topluluklar arasında, ülkenin diğer bölgelerinde benzeri bulunmayan gerilimler mevcuttur. Kuzey İrlanda'da din bir başka şey kadardır, iki topluluğu ayıran sınıf ve ekonomik güç gibi diğer faktörler için bir temsilcidir. Devletler arasında ya da devletlerin içinde olan dini savaşlar, birçok liberal demokrasi için çok uzak bir anıdır ve artık dinlere karşı hoşgörü için zorlayıcı bir neden sağlamaz, dinlere değer verilmesi için bir neden hiç sağlamaz. Dahası, başka türlü yapılmasının sivil karışıklığa neden olabileceği gerekçesiyle dinlere değer verilmesi gerektiği şeklindeki önerinin bu tür karışıklıkları azaltmaktan ziyade artıracak ihtimali daha fazladır. Örneğin, “Şeytan Ayetleri” meselesinde olduğu gibi, örneğin, eğer İngiliz devleti, sokak gösterileri ve gösterilere eşlik etmek üzere patlatılan az sayıdaki bombalar nedeniyle Rushdie'nin kitabının yasaklanmasını isteyen Müslümanların yaklaşımlarını çok fazla ciddiye alsaydı, o zaman, kitabın serbestçe dağıtılmasını arzulayanların rasyonel cevapları, daha büyük gösterilerin ve daha fazla ve daha etkili bombalamaların organize edilmesi olabilirdi. Kitabın potansiyel okurlarının bu türden militan olmadıkları gerekçesiyle böyle bir cevabın olmasının ihtimal dışı olduğunu söylemek, vatandaşlık erdeminden ziyade şiddeti ödüllendirmek olarak ortaya çıkacağı için zayıf bir karşı argümandır. Çağdaş liberal felsefe, dine değer verilmesi için, Locke tarafından önerilenlerden farklı argümanlara ihtiyaç duyar.

Raz ve Çokkültürlülük

Joseph Raz, çokkültürlülük ve liberalizm hakkındaki bir yazısında, farklı ırklar ve

⁶ Locke, *op. cit.* s. 105.

⁷ Örneğin bkz. Hoşgörü Kanunu (1689) ve Roman Katolikliğinin Serbestliği Kanunu (1829).

kültürel gruplarla ilgili olarak sadece bir hoşgörü ve ayrımcı olmayan bir politika olmanın ötesinde “çokkültürlülüğün tasdiki” politikasının erdemini tartıştı.⁸ Ben onun argümanını, bir liberal demokraside dinlerin yeri hakkındaki ifadelerimde bir çıkış noktası olarak kullanmak istiyorum.

Raz, çokkültürlülüğün erdemi ve bu nedenle onun tasdikinin nedenleri için üç argüman ileri sürer. Birincisi, birisinin hayata anlam veren tercihleri açabilmesinin “sadece bir kültürde toplumsallaşması vasıtasıyla” olabileceğini ileri sürer; burada onun argümanını, özgürlük sağduyulu bireysel tercihlerden gelir, fakat bu seçme özgürlüğü, birisi için sağduyulu bir tercih olan mevcut tercihlerde yerleşik ve paylaşılan anlamları ve ortak uygulamaları anlayabilmeye bağlı olduğu şeklindedir; sadece, basitçe, öneri değil fakat aynı zamanda, en azından kısmen empatik bir anlayış.⁹ İkinci olarak, o, “kültürün aynı olmasının toplumsal ilişkileri kolaylaştırdığı ve zengin ve kapsamlı kişisel ilişkilerin bir koşulu olduğu gerçeğinden dolayı” ve onun özel bir önemi olduğunu savunduğu, özellikle ebeveyn ve çocuk arasındaki bağı kolaylaştırdığı için, bir devlet içinde farklı kültürlerle saygı gösterilmesi zorunluluğu bulunduğunu ileri sürmektedir.¹⁰ Son olarak, o, bir kültürel topluluğa üye olmanın bizzat kendisinin sosyal kimliğin asıl belirleyicisi olduğunu, benim kim olduğumun, önemli ölçüde benim kendimi içinde bulduğum kültürel topluluğa dayandığını ileri sürmektedir.¹¹

Bu, ne çokkültürlülük hakkında bir yazıdır ne de Joseph Raz'ın çalışması hakkında bir

yazıdır. Bu nedenle, ben, ne Raz'ın pozisyonu lehine olan argümanları genişletmeye çabala- yacağım ne de onun ayrıntılı argümanlarında gördüğüm benzer problemlerden bahsedeceğim. Bilakis, Raz'ın yaklaşımında dikkate değer erdemlerin var olduğunu kabaca kabul ederek, onun dinler olayına uygulandığı zaman nasıl uygulanabileceğini, genişletilebileceğini ve değiştirilebileceğini göreceğim.

Dinlerin Tasdiki

Raz'ın çokkültürlülüğü tasdik için verdiği üç nedenden her biri dinler olayına uygulanabilir kapasitede olarak görülebilir. Dinler paylaşılan anlamları ve uygulamaları kapsar, onlar samimi sosyal ilişkilerin bir kaynağıdır ve onlar inananlar için kişisel kimlik oluşturur ya da oluşmasında yardımcı olur.¹² Elbette, dinler her zaman bu şeyleri yapmaz. Bu nedenle, örneğin, bir kişi, dini kendi kimliğinin önemli bir parçası olarak görmeden kendisini belli bir dinin üyesi olarak görebilir. Birleşik Krallık'ta halkın büyük çoğunluğu, hâlâ kendisini Hıristiyan olarak sayar, fakat Hıristiyanlığın bu insanların bir çoğunun şahsi kimliğine ne yapması gerektiğini ya da onların samimi ilişkileri ile nasıl bağlantı kurduğunu görmek güçtür. İngiltere'de özellikle, bir dini ibadet mekanına katılım oranı şaşılacak düşüklüktedir ve bir çok Hıristiyan kilisesine üyelik yıldan yıla azalmaktadır.¹³ İngiltere'de halk git-tikçe artan oranda, Hıristiyanlıklarının belirli bir kiliseye hiçbir kurumsal üyelikle birlikte olması gereğini hissetmeksizin, kendilerini Hıristiyan olarak tanımlamaktadır. Bu insan-

⁸ J. Raz, “Multiculturalism: A Liberal Perspective” in J. Raz, “Ethics in the Public Domain” (1996, gözden geçirilmiş baskı) Clarendon Press.

⁹ Raz, *op. cit.*, ss. 175-177.

¹⁰ Raz *op. cit.*, ss. 177-178.

¹¹ Raz, *op. cit.*, s. 178.

¹² Bununla, dinin sosyal olmak zorunda olduğunu söylemek istemiyorum. Aynı zamanda, sadece bir kişi ile onun tanrı ya da tanrıları arasındaki bir ilişkiyi kapsayan kişisel, bireysel ve özel olabilir. Din ile dinler arasında çizilmesi gereken bir ayrım vardır.

¹³ Bkz. P. Bradley and H. Wraight, “UK Christian Handbook: Millenium Edition 2000/2001” (1999) HarperCollins Religious, ss. 24-26.

ların bir çoğu için, Hıristiyanlıkları onları bilinçli bir şekilde belirli bir yönde hareket etmelerine götürmez, o zorunlu olarak onların, ne diğer insanlarla birlikte sadece Hıristiyan oldukları için ortak davayı hissetmelerine ne de Hıristiyan olmayanlardan zorunlu olarak ayrılmalarına yol açmaz. Kendilerini Hıristiyan olarak tanımlıyorlarsa bireyler, kendi inançlarında vaftiz edilmiş olabilirler, Hıristiyan usullerine uygun evlenmeyi bekleyebilirler ve Hıristiyan usullerine uygun olarak defnedilmeyi bekleyebilirler. Bununla beraber, ekseriyetle sosyal ve törensel önemli anlar arasında onların Hıristiyanlıkları onların ataları için gerçek anlam taşımış olan şeylerin az çok kalıntısından arta kalanlardır. Bununla beraber, Raz'ın argümanı bakımından bütün bunlar çok az öneme sahiptir. Önemli olan, çokkültürlü toplulukların sunduğu şeyleri dinlerin de bireylere sunabilmesidir. Bir çok insanın bu sunumu almaması hesaba katılmaz; bazıları alır ve hatta dini reddeden ya da dine yaklaşımları yukarıda açıklandığı gibi önemsiz olan insanlar için dinler onların kullanabilecekleri bir kaynak sunar. Şu gerçektir ki, dinler devlet içinde vatandaşların kullanabilecekleri potansiyel bir kaynaktır, dinler bireysel tercihi kolaylaştıran şeylerden biridir, bu durum dinlerin devlet tarafından tasdikini haklı hatta zorunlu kılar.

Dinlerin Ahlakiliği

Eğer bizim bir liberal demokraside dinlere niye değer vermemiz gerektiğinin nedenleri bunlarsa, bizim dinlere değer vermemiz, onların, birey ya da vatandaş olarak, insanları daha iyi yapacakları için değil, fakat dinlerin bireylere sundukları şeyler dolayısıyla olduğu açıkça ortaya çıkar. Bazı insanlar yaşam tercihlerini yapabilmekte daha iyi olacakları için; onlar samimi sosyal ilişkilere girebilmekte daha iyi olacaklardı, onlar kişisel kimliklerine bir kaynak bulacakları için, bütün bireyler sunulan bu tercihlere sahip olmakla zengin-

leşecekleri için, bir liberal demokrasi dinlere değer verir. Eğer, bu böyleyse, ahlakilik ya da toplumsal bağlılık üretme kabiliyeti bağlamında belirli bir dinin fazileti hakkındaki sorular konu dışı kalır.

Devletler, bazen, öğretileri nedeniyle sorunlu görülen, yasaklanmış dinler listesi yaratmak için çalışmışlardır. Birleşik Krallık'ta, bunun sınırlı örneği, hayır kurumları ile ilgili olan İngiliz kanununda görülür. Kendilerini, bir hayır kurumunun yasal tanımlaması içine yerleştirebilen dini gruplara vergi ödemeleri konusunda bir takım mali avantajlar verilmiştir. Bununla beraber, yukarıdaki argümanların desteklediği, dinin tasdiki olarak görülebilecek bu avantajı kazanmak için, bir dinin, sadece, dinin, yasal tanımını karşılaması yetmez, aynı zamanda ahlakilik testini de geçmesi gerekir. Dinler, ahlaka aykırı olmaktan dolayı kamu düzenine zıt olmamalıdır.¹⁴ Bu nedenle, hukukta, bir şey, kurumsal özelliklerinden dolayı bir din olarak kabul edilebilir, İngiliz hukuku, tanrı ya da tanrılara inanmayı ve bu nedenle ibadet ediyor olmayı din olarak kabul ediyor,¹⁵ fakat bununla beraber, bağlılarına yapmaları için neleri öğrettiğine bakarak o şeyin bir din olarak ele alınmamasını öngörüyor. Söz konusu ahlakilik testinin arkasında yatan ya da devletin yasaklı dinler listesinin arkasında yatanın biz dinleri onaylarız, çünkü dinler bağlılarını iyi yapar ya da en azından onları kötü yapmaz kanaatinin olduğu görülür. Locke, aşağıdaki argümanı ile bu pozisyon için sınırlı bir gerekçe sağlamaktadır:

“Sivil toplumun korunması için zorunlu olan insan toplumuna ya da ahlaki kurallara aykırı olan düşüncelere mahkeme tarafından müsamaha gösterilmemelidir.”¹⁶

¹⁴ Thornton v Howe (1862), 31 Beavan 14.

¹⁵ R v Registrar General ex parte Segerdal [1970] 2 Queen's Bench 697.

¹⁶ Locke, *op. cit.* s 89.

Bununla beraber, bu yazıda önceden zikredilen argümanlar, bir liberal demokraside bu tür bir testin yerinin olmadığını akla getirebilir. Sorulması gereken soru basitçe bir şey din midir, çünkü, tasdik edilmesi gereken şey dinlerin içindeki bir şey değil, dinlerdir.

Öğretilerinin ya da uygulamalarının üyelerinin menfaatlerine ters düştüğünün (çünkü, örneğin, bir din, üyelerinin maddi zenginliklerinin önemli bir miktarına sahip çıkıyor ya da üyelerini, üyelerin aileleri dahil olmak üzere inanmayanlardan ayırır) devlet tarafından kabul edilmesinden dolayı bir dini sansürlemeye teşebbüs etmek devletin, vatandaşlarının değerlerinin ne olması gerektiğini belirlemesini içerir; bu, klasik olarak bir liberal devletin karışmaması gereken bir durumdur. Üyelerini zorunlu üyeliğe zorlayan ya da taraftarlarının inancı terketmelerini yasaklayan bir din, bu argümanın dışında kalır. Çünkü, bağlılar dine mensup olmanın faydalarını tercih edememektedirler, fakat iddia etmenin ispat etmekten daha kolay olduğunun tarihi olarak ortaya konduğu bu tür olaylara, hatalı hapsetme, saldırı ve benzerleriyle ilgili olağan kanunların kullanılması ile devlet tarafından gereğine bakılabilir.

Dinin muhtevasına rağmen, tasdike yönelik argümanın sınırları sadece, bir dinin, bağlıları olmayanlara açık ve mevcut tehlike oluşturduğunun söylenebilmesi durumunda bulunabilir. Hatta, kendi taraftarlarına zarar verdikleri ileri sürülebilen, örneğin, üyelerinin mallarını dine vermelerini üyelerinden talep ederek ya da az bir parayla veya hiç para vermeden din adına hizmetçilik işlerinde çalıştıran dinler, hatta, diğerleri yapılan tercihi kötü bir şey olarak gördüklerinde bile kendi akıbetlerini seçmek bireylerindir şeklindeki geleneksel liberal kanaat zaviyesinden bakıldığında, tasdik için gereken testi karşılar. Dahası, açık ve mevcut tehlike testi karşılanması pek kolay olmayan katı bir testtir; dini

bir ritüel ve görev olarak yolcuları alıkoydukları söylenen 19. yüzyıl Hindistanı'ndaki Thugee, açık ve mevcut tehlike testinin karşılanabileceği nadir örneklerden biridir.¹⁷

Dinin Tanımı

Raz'ın çokkültürlülük hakkındaki görüşlerinin dine uygulanmasından ortaya çıkan ikinci mesele, din kavramına mümkün olduğunca geniş bir tanımın verilmesidir. Din özgürlüğü hakkındaki tartışmalarda dini neyin meydana getirip neyin getirmediği üzerinde çok fazla anlaşmazlık süregelmiştir. Burada bizim için önemli olan, kendisinin din olduğu söylenen son derece içsel şeyler değil, aksine din olduğu söylenen bu şeyin bireyler için neler yapabildiği olduğu için, bu tür tartışmalar konu dışıdır. Yukarıdaki argümanlar bakımından dinin uygulamalarını iletirmek ve izin vermek için var olan sosyal organizasyonlar dindirler ve değer verilen dinin bizzat kendisi değildir; bu nedenle, bu argümanlar için, dinin mensuplarının onu bir din olarak görmeleri yeterlidir. Dinin özünü ortaya koymaya çalışan analizler, sık sık inancın bazı formlarının "gerçekten" din olmadığı karakterize etme arzusunu yansıtan analizler, dinlere niçin değer verilmesinin nedeni müminlerin dinlerden ne elde ettiklerinde olduğu konusunda konu dışı kalır.

Toplum İçinde Dinler ve Diğer Gruplar ve Topluluklar

Yukarıki bölümdeki bu husus daha başka bir zorlu argüman tarafından desteklenir ve bu argümanla bağlanır. Bir liberal demokraside dinlere niçin değer verilmesinin nedeni, dini diğer şeylerden ayıran, dine özgü olan şey-

¹⁷ Daha zor bir konu Güneş Tapınağı Nizamı'dır. Üyeleri 1990'larda üç önemli büyük intihar eyleminde bulundu. İnanmayanlar, tabilerin zarar gördüklerini söyleyebilir ancak bağlılar kendi eylemlerini dini bir görevin yerine getirilmesi olarak gördüler.

lerden dolayı değil, fakat bunun yerine, Raz'ın argümanlarının merkezini oluşturan sadece farklı türlerdeki mülti etnik kültürel topluluklarla değil, aynı zamanda hem dini gruplarla hem de farklı etnik topluluklarla yüzeysel olarak ortak hiçbir şey paylaşmıyor gibi görünen, toplumdaki diğer birçok gruplarla dinlerin de paylaştıkları şeylerden dolayıdır.

Bu yazıda, aydınlatıcı amaçlar taşıyan, hem dinlere hem de etnik kültürel topluluklardan çok farklı görünen bu türden grubun güzel bir örneği Birleşik Krallığın değişik bir çok kentinde ve kasabasında bulunan gey ve lezbiyen topluluklarıdır. Elbette bu topluluklar dinlerden çok farklıdır. Onlar sadece, kelimenin en basit manasında topluluklardır.¹⁸ Onlar, önemli herhangi bir örgütsel yapıdan yoksundur. Üyelik genellikle tek taraflı belirlenmiştir ve toplum yaşamı sadece, birbirine bağlı bireysel arkadaşlıklar ve belirli zamanlarda belirli barlarda, gece kulüplerinde ve diğer sosyal buluşma yerlerinde kısa süreli karşılaşmalar anlamında mevcuttur. Bu tür topluluklar, elbette cinsel eğilimler tarafından nitelendirilir, fakat aynı zamanda moda, müzik tercihleri, tercih edilen sosyal yaşam tarzı ve diğer benzer şeylerle ilgili konular tarafından da karakterize edilir. Topluluklardaki değerler heterojendir, netlikten ve istikrardan yoksundur ve normal olarak bir dinle bağlantılıdır. Bir anlamda bu tür topluluklar nispeten yüzeyseldir. Bununla beraber, onlar samimi sosyal ilişkiler için açıkça bir odak meydana getirirler, onlar yaşam stiline bir tercih için bir model sağlarlar ve onlar şahsi kimliğin bir kaynağıdır (gey ya da lezbiyen olmak, sadece birinin

cinsel partner olarak seçtiği kişiden çok daha fazlası demek olabilir). Kültürel topluluklar ve dinler örneğinde olduğu gibi bir liberal demokrasi aynı nedenlerle, gey ve lezbiyen topluluklarına yönelik olarak bir tasdik politikası uygulamalıdır. Ve bu gruplarla ilgili olduğu kadar, toplumdaki diğer grup ve topluluklarla da. Liberalizmin doğasında var olan asli bireyci pozisyondan uzaklaşmadan, Raz'ın argümanları, daha geniş ve daha zengin alanda tercihler sağlayan toplumdaki grup ve toplulukların her ikisinin varlığından bireylerin nasıl yararlandıklarını göstermeye uygulanabilir ve genişletilebilir.

Bu argüman zemininde dinler, değere sahiptirler ve devletler tarafından tasdik edilmelidirler, fakat Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde ve diğer yasal enstrümanlarda, yukarıda ifade edilen, onları diğerlerinden ayıran yasal muameleyi haklı gösterecek herhangi bir özel değere sahip olmadıklarını söylemek mümkündür. Dinler, aynen diğer birçok grup ve topluluklar kadar korunmalı ve geliştirilmelidir. Dinler için mevcut olan istisnai yasal muameleler liberal demokrasilerin belli tarihlerini yansıtmaktan fazla bir şey yapmaz ve bazı durumlarda bazı dinler siyasal güç ve sosyal prestije aynı zamanda sahip olmaya devam etmektedirler. Dinler bir zamanlar, insanlara yaşamları için bir odak sunmakta neredeyse benzersiz role sahip olmuştur. Modern liberal demokrasilerde bu durum artık söz konusu değildir ve dinler, genellikle insanların hayatlarını nasıl yaşamak istediklerini düşündükleri zaman diğer birçok seküler tercihler yanında yerini almaktadır. Bu durum Birleşik Krallık gibi çoğunlukla seküler ülkelerde böyle bir şeyin gerçekleşmesi tehlikesinin her zaman var olmasına rağmen dinlerin ihmal edilmesini haklı kılmaz fakat bu en azından bu yazıdaki argümanların amaçları bakımından dinlerin artık özel bir olay olmadıkları anlamına gelir.

¹⁸ Gey ve lezbiyen topluluklarla ilgili bir çalışma için bkz. örneğin, E. Probyn, *Outside Belongings* (1996) Routledge chp 3 ve C. Warren, *Identity and Community in the Gay World* (1974) John Wiley and Sons.

Topluluk Olarak Dinler

Çokkültürlülüğün tasdiki ile ilgili yazısında Raz, kendi argümanlarının uygulanmasını “kendilerini devam ettirmeyi hem arzulayan hem de bu kapasitede olan kültürel topluluklar”la sınırlandırır ve örneğin,

“genç insanların çok büyük bir çoğunluğunun çoğunluk kültürde asimile olmayı arzulamaları anlamına gelen kültürleri kemikleşmiş ve onları çevreleyen kültürlerin çekimine kapılmış gruplara uygulanmasını önermez.”¹⁹

Bu nedenle Raz’ın argümanları, kendi de-yimiyle, sadece, karmaşık bir toplumda yer alabilen, yarı-özerk sosyal alan biçimindeki antropolojik kavrama yaklaşabilen bir grup için uygulanabilir.²⁰ Grup, sadece, farklı olmamalı, fakat kendi farklılıklarını, gelecekte, içinde bulunduğu ev sahibi devlet ve diğer gruplara karşı geliştirme ve sürdürme kapasitesine sahip görünmelidir.

Raz’ın kendi düşüncelerinin uygulanması için ortaya koyduğu testi karşılamakta bazı dinler hiçbir zorluk çekmeyebilir. Gerçekten, çokkültürlülüğün tanımlanması bağlamında, bazı hallerde, kültürel topluluklar ve dini topluluklar benzer durumda olur. Bu nedenle, örneğin, Birleşik Krallık’taki Müslüman topluluklar genellikle, dini, etnik ve kültürel topluluklardır. Hatta, çok belirli bir şekilde kültürel topluluk olmayan dinler bile, bazı durumlarda, Raz’ın testinin çok katı olarak uygulanmasını bile karşılayabilir. Bu nedenle, örneğin, birlikte Hıristiyan Protestan dinini oluşturan Birleşik Krallık’ın genelindeki çok

farklı bireysel Quaker Meetings, The Religious Society of Friends, normal olarak, çokkültürlü toplulukların örnekleri olarak düşünülemez. Bununla beraber, bu tür Meetings’lerin (toplantıların) bir çoğu ya da hepsi Raz’ın testini karşılayabilir. Onlar bir iç tutarlılığa sahiptir ve hatta bir Quaker ailesinde doğanların, günümüzde, yetişkinliklerinde bu inanca katılmayı tercih edip etmemekte serbest olmaları gerçeğine rağmen onlar, kendilerini, nesiller boyunca sürdürürler ve sürdürebilirler. Meetings, Raz’ın çok-kültürlü topluluklarla ilinti kurduğu aidiyet ve mahremiyet fırsatlarını sunan, dini oldukları kadar sosyal topluluklardır. Dahası, materyalizm karşıtlığı, sosyal ilgi ve içe kapılığa vurgu yapan Quakerlerin değer sistemi, Birleşik Krallık’ta bulunan temel değerlerden çok çok uzaktır bu nedenle, bireylerin başka türlü bulmalarında güçlük çekebilecekleri bir yaşam stili tercihini onlara sunmaktadır.²¹ Bununla beraber, dinin, Raz’ın başlangıç noktasını karşılayabildiğini ileri sürmenin güç olabileceği, bazı dinler vardır. Bu nedenle, örneğin, Scientology ya da Unification Church gibi bazı Yeni Dini Hareketler (New Religious Movements), son günlerdeki kökenleri nedeniyle, kendilerini devam ettirebileceklerini ortaya koyamayabilirler. Bu tür dinlerle ilgili olarak, makul bir biçimde, daha ileri gidilip, yeni ortaya çıkmış birçok dinin sadece çok kısa bir zaman diliminde var olduklarını gösteren geçmiş tarihi öne sürülerek, bu tür birçok dinin, gerçekte, kendilerini sürdürmelerinin mümkün olmayacağı kuvvetle muhtemel olduğu söylenebilir. Bununla beraber, Raz’ın testinin dinlere uygulanmasında var olan güçlük, onun tasdikle ilgili argümanlarının dinlere uygulanamayacağı anlamına gelmez.

¹⁹ Raz, *op. cit.*, s. 173.

²⁰ Yarı-özerk alan kavramının bir incelemesi bkz. S. Falk Moore, *Law as Process: An Anthropological Approach* (1978) Routledge and Kegan Paul chp 2. Bu düşüncenin bir modern karmaşık toplumda bir topluma (cemaat) uygulanması için bkz. B. de Sousa Santos, *Towards a New Common sense: Law, Science and Politics in the Paradigmatic Transition* (1995) Routledge chp 3 ve 4.

²¹ Fazla bilgi için bkz. A. Bradney and Cowrie, “Living Without Law: An ethnography of Quaker decision-making and dispute resolution” (2000) Ashgate.

Raz'ın tasdikle ilgili argümanları çok-kültürlü bir toplum lehine argümanlardır. Raz'ın görmek istediği çokkültürlülük tipi, sadece, farklı kültürel toplulukların aynı anda birbiriyle yan yana oldukları zaman var olabilir. Bundan ötürü, kendilerini devam ettirebilirler. Ancak, bireyler için, farklı türdeki gruplara ve topluluklara gidebilmelerinden gelen aidiyet ve mahremiyet bağlamında faydalar, çok-kültürlü toplumu ortaya çıkaran bu grupların, bir şekilde, bir arada yaşayıp yaşayamamaları durumunda ortaya çıkar. Raz için bu analizdeki aşamalar, bireylerin, toplulukların kaynaklarından yararlanabilmelerinden çeşitli bir çok kişisel faydalar elde etmeleri ve çokkültürlülüğün, modern toplumlardaki büyük ölçekli göçler ve homojenliğin kaybedilmesi gerçeğine zorunlu olan bir cevap olduğu şeklindedir. Raz'ın argümanında, bireysel fayda, topluluğun öneminin kabul edilmesi ve çokkültürlülük birbiriyle çok sıkı bağlantılıdır, fakat çokkültürlülüğün avantajlarıyla ilgili argümanlar analizi dizisinden koparılsa bile argüman aynı şekilde de iyi işler. Bireyler, tercih edilen şey gelecek nesillere aktarılsın ya da aktarılmasın, tercih imkanından faydalanırlar. Bu, çokkültürlülükte önemli faziletler olmadığı, tercih edilen şey yaşayan, gelişen topluluk ise tercihin daha zengin olduğu anlamına gelmez, fakat, basitçe, bu ekstra aşamanın zorunlu olmadığı anlamına gelir. Çokkültürlü bir toplum ortaya çıksın ya da çıkmasın, bireyler, toplumda toplulukların var olmasından mahremiyet ve aidiyet gibi faydalar elde ederler. Her ne kadar olabileceği kadar zengin olmasa bile tercih hala tercihtir. Bu nedenle, bazı dinler, her ne kadar çokkültürlü bir toplum yaratma değerinde olma bakımından Raz'ın testlerini karşılamada yetersiz olsalar bile, bu toplumun bireylerine getirdikleri faydalar nedeniyle, bir liberal demokraside, dinlere hala değer verilmelidir. Kısa ömürlü oldukları ortaya konulan dinlerden bile olsa, dinler, bireyler için tercihleri çoğaltır.

Dinler Nasıl Tasdik Edilebilir?

Dinlerin tasdik edilmesinde devlet dinlerin değerlerini onaylamıyor ya da onların doğruluğuna tanıklık etmiyor. Bu şekilde yapmak, hem birçok modern demokraside bulunabilen farklı dinlerin muhtelif değerlerinin ve hakikatlarının tabiatıyla çelişkili olduğundan ve hem de devlet için bunları yapmak, içinde belirli bir iyi kavramının savunulmasına yol açabildiğinden imkansız olabilir. Devlet hangi anlamda dinleri tasdik edebilir?

Çokkültürlülük hakkındaki yazısında Raz, liberal devlette kültürel toplulukların ele alınışında üç farklı evreyi birbirinden ayırır. İlk evrenin hoşgörü politikasının olduğunu, sonraki evrenin, ayrımcılık yapmama politikasının olduğunu ve en son evrenin tasdik politikasının olduğunu ileri sürer.²² Dinlere muamelede benzer evreler takip edilebilir. Hoşgörü farklı dinlerin varlığını ve aktif zulmün yokluğunu kabul etmeyi zorunlu kılar. Ayrımcılık yapmama örneğin farklı dinlerin mensuplarının kamusal hayatın bölümlerinden dışlanmalarını zorunlu kılar. Tasdik, dinin değerlerini desteklemek anlamında değil, fakat onun sürekliliğini ve günlük yaşamının kolaylaştırılması anlamında devletin bir dini aktif olarak teşvik etmesini içerir. Bu nedenle, örneğin, farklı dinleri kabullenen devlet sadece, ayrı dini okulların varlığına izin vermeyecek fakat özellikle, bir dini topluluğun, o okulların sürdürülmesi için gerekli mali yükümlülükleri karşılamaması durumunda, onların kurulmasında, günlük idamesinde ve uygun niteliklere sahip öğretmenlerin tedarikinde yardımcı olacaktır.²³ Bununla beraber, devletin sadece bir

²² Raz, *op. cit.*, ss. 172-173.

²³ Bu Birleşik Krallığa yabancı olmayan bir politikadır. Roman Katolik kilisesi ve İngiltere Kilisesi kurdukları okulların masraflarını daha fazla karşılayamayacaklarını

dini değil, bütün dinleri tasdik etmesi önemlidir. Liberal olmayan devletler de dahil, birçok devlet belirli bir dini kabul eder, çünkü onun teolojisinin devletin ideolojisinin bir parçasını oluşturduğu ya da güçlendirdiği düşünülür. Birleşik Krallıkta tarihi olarak Church of England'ı (İngiliz Kilisesi) ve Church of Scotland'ı (İskoçya Kilisesi) devletin kurması ve özellikle İngiliz kilisesinin Lordlar Kamarasına katılması aracılığıyla, ona, devletin siyasal yönetiminde verilen rol dinin kabul edilmesi örneğini temsil eder. Fakat konu, diğer dinlerle karşılaştırıldığı zaman kendisine ayrı ve özel bir statü verilmesi yoluyla tasdik edilen dinlerdir. Genel olarak dinler değil, bu dinler tasdik edildi.

Benzer şekilde, yukarıda bahsedilen, İngiliz hukuku tarafından dinlere tanınan hayır kurumu statüsü dinlerin tasdikinin bir örneğidir ve dahası, Locke'un hoşgörüsü üzerine mektubunun yayınlanmasından önceki günlere giden bir şeydir.²⁴ Bununla beraber, yüzyıllar boyunca sadece hukukun gelişmesi yoluyla, hukukta din konseptinin bulunması hem çok tanrılı hem de tek tanrılı dinleri cezbetti bu nedenle, kısıtlı sayıda dinlerden ziyade dinlerin tasdikine yol açtı ve hatta şimdi hayır kurumu kurallarıyla ilgili İngiliz kanununda dinlerin tanınmasına ilişkin hâlâ bazı problemler vardır.²⁵

gördükleri zaman, kiliselerin okullar üzerinde belirli oranda kontrollerine izin vererek bu mali yükün önemli bir kısmını üstlendi (daha fazlası için bkz. A. Bradney, *Religions, Rights and Laws* (1993), Leicester University Press, Leicester, ss. 60-62). İngiliz yönetimi yakın zamanda bu tür okulların daha fazla desteklenmesini önerdi (bkz. "Schools: Building on Success" (2001) Cm 5050 ve *The Times*, 12 February 2001).

²⁴ Dini hayır kurumlarının ele alınışının orijinleri Charitable Uses Act 1901'in önsözünde bulunabilir.

²⁵ Fazlası için bkz. A. Bradney, *Religions, Rights and Law* (1993) Leicester University Press chp 7 ve P. Edge ve J. Loughrey, "Religions charities and the juridification of the Charity Commission" (2001) 21 *Legal Studies* 36.

İnananların Kendilerini Telakkileri

Birisinin, bir dini inanca gelmesinin yolunun başka şeylerden farklı olması, dinin ayrı olarak ele alınması için ileri sürülebilecek bir nedendir. Bu nedenle, Dummet, dindar olan kişiler için dinin zorunlu ve bahşedilmiş olduğunu belirtir.²⁶ Bir dini gruba katılmak, bir bireyin, yaratılışın durumunu kavrayışının bir tepkisidir. Birisi Müslümandır çünkü Allah vardır, Hristiyandır çünkü Tanrı vardır. Bu anlamda, senin dinin seni seçmiştir.²⁷ Her ne kadar, bu kavrayış inananlar arasında evrensel olmasa bile, çok farklı dinlerin bağlamları tarafından genellikle paylaşılan bir görüşü, kesinlikle, temsil etmektedir. Bu gerekçelerle, dinin, ırk ve cinsiyet gibi konulara benzer olduğundan hareketle liberal devlet tarafından farklı ele alınmak zorunda olduğu, ileri sürülmeye devam edilebilir. Bütün insanlar, ırki ve cinsel kimliğin her ikisine de sahiptir, fakat bu kimliğe ilişkin hiçbir tercih hakkına sahip değildir. Bu nedenle, liberal devlet tarafından tüm ırklara ve her iki cinsiyete eşit olarak değer verilmelidir. Aynı şekilde, dinlere de eşit olarak değer verilmelidir çünkü, inanç ve bu nedenle bir dine üyelik seçilmemiştir, verilidir.

Yukarıdaki türden bir argümanı kabul etmek, inananları kendi kavramları içinde kabul etmeyi içerdiğinden, devletin tasdikini temsil ediyor olarak görülebilir. Bununla beraber, bir liberal devlet bir müminin kendi-

²⁶ A. Dummet, "Race, Culture and Moral Education" (1986) 15 *Journal of Moral Education*, 10 at, ss. 12-13.

²⁷ Alexander, bazı bağlamların dini bilgiyi "gerçeklerle" aynı düzeyde gördüğünü belirtir (L. Alexander, "Liberalism, Religion and the Unity of Epistemology" (1993) 30 *San Diego Law Review*, 763 at, s. 790). Bu nedenle, bilginin kaynağı bakımından, bir dine ait olmanın zorunlu olduğu iddiası, bir başkasının, bilimsel delillerin varlığı nedeniyle dünyanın güneş etrafında döndüğüne inanmak zorunda olduğumuzu ileri sürülebilmesiyle aynı şekilde ileri sürülmektedir.

sini bizzat kavrayışını bu yolla, sadece, liberalizmin çok önemli temel ön kabullerine meydan okuma pahasına tasdik edebilir. Dinin inananlara verilmiş olduğu ve bireysel tercih konusu olmadığı görüşü, liberalizmin temeli olan rasyonalite parametreleri içinde, makul savunmadan aciz olan bir argümandır. Din, ırk ya da cinsiyet gibi değildir. Irk ve cinsiyet verilmiştir. Bununla beraber, insanlar dinlere girmeyi ve ayrılmayı tercih ederler ve bu tercih ihtimali, insanlar bu gerçeğin farkında olsunlar veya olmasınlar ya da kabul etsinler veya etmesinler, herkesin yaşamının değişmez bir parçası olarak kalır. Dinler, inancından dönmeye ilişkin kurallara ihtiyaç duyar; ırklar ve cinsiyetler duymaz. Aile, eğitim ve milliyet gibi faktörler bireylerin kabul ettiği dinin belirlenmesinde oldukça etkilidir, fakat bu tür faktörler, hiçbir zaman, bireysel ya da kollektif temelde, bu tercihi sabit kılmaz. Müminler, eğer “dinin, pul-koleksiyonu ya da squash oynamak [gibi] küçük bir hobi olarak [ele alındığı] hissine²⁸ kapılırlarsa, bundan, makul olarak, rahatsız olacaklardır. Din, bazı müminler için, kendi yaşamlarında diğer her şeyden çok daha fazla önemli olan şeydir ve bu anlamda, yaşamlarındaki diğer her şeyden çok farklıdır. Bu nedenle, din, devlet tarafından, daha duyarlı olarak ele alınmalıdır. Bununla beraber, din, hala, küçük hobiler hakkındaki kararlar gibi bir tercih sorunudur. O, bu nedenle, devlet tarafından, küçük hobileri tercih de dahil diğer tercihlerle aynı şekilde ele alınmalıdır.

Bir liberal demokrasi için, bu yazının önceki bölümünde tanımlanan tasdik türü devletin, dini, hem diğer tercihlerden ayrıca ele almasına hem de aynı şekilde ele almasına izin verir. Bir yanda, devlet, dinin taraftarlarını kendi yaşam tarzlarında aktif olarak teşvik e-

diyor ve bu anlam içinde onları farklı olarak ele alır (her ne kadar, diğer bazı gruplardan farklı, fakat diğer bütün gruplardan farklı olmasa da), aynı zamanda devlet, dinlere tabi olmanın bir tercih sorunu olduğunu tanımayı, örneğin, saldırı, yanlı hapis ve bunun gibi olağan ceza kanunu suçlarının işletilmesi yoluyla inançta baskıyı yasaklayarak elinde tutar.

Farklılığın Tasdiki

Dinlerin tasdikinin, modern liberal devletlerin geliştirmekte olan uygulamalara kolayca oturduğu düşünülebilir. Devletler, artan ölçekte yaşam-tarzları ve değer sistemlerini barındırıyor gibi görünmektedir. Bu nedenle, örneğin, Birleşik Krallık, bir zamanlar, bu türdeki çiftlere ve bu türdeki çiftlerden doğan çocuklara diğer insanların sahip oldukları haklar vererek, medeni kanun tarafından kabul edilen tam evlilik merkezli aileleri teşvik etti. Şimdi ise, birlikte yaşayan heteroseksüel ve homoseksüel çiftler evli olanların sahip oldukları hakların bir çoğuna sahiptir ve gayri meşruluk kavramı, hemen hemen, bütün yasal anlamını ve sosyal etkisini kaybetti. Dinlerin tasdikinin tarihi gelişime uyduğu görülüyor. Bununla beraber, böyle bir argüman, dinlerin tasdikinin devletten talep ettiği şeyi küçümsemeyi içerir.

Eğer, dinlere değer vermeye ve onları tasdik hakkında yukarıda verilen nedenler kabul edilirse, her bir dinde özel değer verilen şey kesinlikle, onu, toplumda, diğer gruplardan ve topluluklardan farklı kılan, özellikle, onu devlet içinde temel-değerler ya da çoğunluk kültüründen ayıran şey olur. Toplumdaki temel değerleri yansıtmaktan ya da diğer dinlerin pratiklerini uygulamaktan fazlasını yapmayan, dışardan bakanlar için önemsiz değişikliklerden öteye geçmeyen olarak görülen bir din, Raz'ın yazısında tanımladığı potansiyel faydalardan bazılarını bireylere hâlâ sağlamaktadır. Bu nedenle,

²⁸ K. Knott, “Religion and Identity, and the Study of Ethnic Minority Religions in Britain” (1986) *University of Leeds Community Religions Project*, s.4.

din, devlet tarafından tasdik edilmelidir. Bununla beraber, eğer din çok farklı değerler ve pratikler örneği sağlıyorsa, sağlanan kaynak çok daha zengindir. Eğer, Raz'ın verdiği nedenlerden dolayı din gerçekten tasdik edilecekse, alışılmışın çok dışındaki pratiklerin üzerinde haydi haydi titrenmesi gerekir. Bu nedenle, örneğin, Birleşik Krallık gibi, çoğunlukla tek eşle evliliğe dayanan yargı sistemlerinde, tasdik edilmesi gereken kesinlikle, İslam'daki potansiyel çok eşle evliliklerdir. Dinlerin tasdiki, bu noktada, liberal demokrasilerin tarihi istikametlerinden ayrılır.

Modern liberal demokrasilerde bulunabilen çeşitli yaşam biçimlerinin barındırılmalarının tarihi, bir zamanlar, görünürde birbiriyle uyumsuz gruplar arasında var olan benzerlikleri meydana çıkarmada olduğu gibi, ekseriyetle, farklılıkların gözardı edilmesi anlamındaydı. Bu nedenle, yasal evlilik belgesinin bir zamanlar çok önemli olduğu düşünülüyordu fakat, Birleşik Krallık'ta, artık, önemsiz bir şey olarak düşünülüyor. Şimdi önemli olan, ilişki ister evlilikle isterse birlikte yaşama ile kanıtlanınsın, iki kişi arasındaki bir ilişki gerçeğidir. Deri rengi ya da etnik köken bir zamanlar hayati önemdeydi; şimdi, farklı renk ve etnik kökene sahip olanların ortak insanlığı önemlidir. Bir zamanlar, bir kişinin aynı cinsten birini cinsel ilişki için tercih etmesi gerçeği sıkıcı bir konu olarak görülüyordu; şimdi ise önemli olan birisinin sürekli bir ilişki içinde olup olmamasıdır. Bu gibi durumlar, bizim şöyle dememizi gerektiriyor; bize farklı görünen insanlar, gerçekten bize benzer.²⁹ Bu, bizim arkadaşlık ve dostluk gibi tercihlerimizi deri rengi ya da cinsel köken gibi kavrayışlarımız üzerine değil fakat sosyal sınıf, eğitim, müzik tercihi ya da giyim tarzı gibi

şeyler üzerine temellendirmemize götüren sosyal numune ile örtüşmektedir.

Dinlerin tasdiki, ilk başta birbiri ile uyumsuz görünen dinler arasındaki benzerliklere dikkat edilmesi demek olabilir, fakat o aynı zamanda, birbirinden ve devletin temel eğilim köklerinden oldukça farklı olan uygulamaları da içerebilir ve bunu içerdiği zaman devlet içinde bireyler için daha yararlıdır. Dinlerin tasdiki hem farklılıklara dikkat edilmesi ve sonra da bu farklılıkların desteklenmesi demektir. Bu anlamda, o, devlet içinde, devlet ve vatandaşlardan, önceden, cinsiyet, cinsel yönelim ve etnik kökendeki farklılıkları barındırmak için sosyal kökler değiştiğinde, onlardan istenilmiş olanlardan daha fazlasını talep eder. Bir yanda, cinsiyet, etnik köken ve cinsel yönelim arasındaki farkların barındırılmasına çalışıldığında, devlet ve vatandaşlarından talep edilenler ile diğer yanda dinin tasdiki arasındaki çelişki, modern liberal demokrasilerde dinlerin yeri hakkındaki son bir soruya götürür.

Koda

Dinlerin tasdiki uygulaması bir liberal demokrasinin vatandaşlarına, önceki nesillerin sahip olduklarından daha fazla derin ve zengin ölçekte tercihler sunar. Bir devlet, içindeki farklı dinleri tanıdığı ve koruduğunda, aynı şeyleri toplumdaki diğer gruplar için de yaptığı gibi, gerçekten, ulusçuluğun dar kafalı sınırlarını kaybeder ve kozmopolit olur. Yine de, faydalı olmasına rağmen, bir devletten ve vatandaşlarından bunu yapmayı istemek her ikisinden çok fazla şey istemek olabilir. Siyaset felsefesinde başarılı olmak, sadece, rasyonel savunmaya muktedir olmaya değil, zamanın baskın sosyal durumlarını pratik olarak yerine getirmeye muktedir olmaya da ihtiyaç duyar.

²⁹ Bazı durumlarda bu böyle olmayabilir. Örneğin, cinsel eşitliğin tanınması, hem her iki cinsin ortak insanlığının tanınmasını hem de onların farklı ihtiyaçlarının tanınmasını içerir.

White "States of Desire: Travels in Gay Amerika" kitabında, New York'ta yaşayan birisi olarak, şöyle yazar:

"Çalışma ile oyun arasındaki katı ayırım bize (New Yorklulara) acımasız değil yumuşak (selim) görünür. İşlerinde yeterli düzeyde dostluk yaşayan çalışanların hiçbir ortak şeye sahip olmaları beklenemez. Zaten onlar da olmaz."³⁰

White'in mesafe ölçüsünün farklı arka planlara ve değerler sistemlerine sahip insanların barış ortamında birlikte var olmalarına yardımcı olabileceği şeklindeki fikri dinler örneğine de uygulanabilir.

Birleşik Krallık'ta, çeşitli yasal ve diğer resmi amaçlar için aynı-cins ilişkilerin gitgide kabul görmesinin, çok eşle evlilik ilişkilerine karşı resmi yaklaşımın benzer bir liberalleşmeye eşlik etmediği dikkati çeker. İngiliz hukuku, çok eşle evliliği, çok sınırlı durumlarda tanır.³¹ Dahası, hiçbir yasal etki doğurma maksadı olmayan tamamıyla dini olan poligamik evlilikler bizatihi illegal değildir.³² Bununla beraber, Birleşik Krallık'ta yasal poligamik evliliklere girmek mümkün değildir ve genel olarak, dini poligamik evlilikler resmi tanınma elde etmezler.³³ Prensip, çoğunlukla, birisinin cinsel partner bulma tercihinin tamamen özel bir konu olduğu görüşünden hareketle hem-cins ilişkilerin yasal olarak tanınması bağlamında ileri sürülen argümanların hepsi poligamik evliliklere de aynı şekilde uygulanabilir olarak görülmektedir. Tarihi olarak, Birleşik Krallığın poligamik ilişkileri tanımadığı şeklindeki

karşı argüman, çok fazla değilse bile, eşit şiddette hem-cins ilişkilerin tanınmasına da geçerlidir. Söz konusu kadın için zorlama içerdiği gerekçesiyle poligamik evliliklerin tanınamayacağı görüşü, ilk etapta, bu tür evlilikler bazen şiddetin bazı formlarını içeriyor olsalar bile, bir poligamik ilişkinin, tanım bakımından, ilgili kadının zorlanmasından nasıl ortaya çıkabildiğini görmek zor olduğundan, açıkça sürdürülemez bir görüştür. Daha da önemlisi, bu bakımdan, legal olarak poligamik evlilikleri tanımak, her bir evliliğin tarafların rızasına uygun olmasını öngören İngiliz yasal kuralının ortadan kaldırılmasını bizatihi içermez; zorlama bir evliliği hükümsüz kılabilir ve poligamik evlilikler bu nedenle, sadece, baskının yokluğunda geçerli olabilir.³⁴ Buna rağmen, poligamik evliliklerin tanınması konusu Birleşik Krallık'ta çok az dikkat çekti. Seyrek olarak da olsa, onların neden tanınması gerektiğine ilişkin karşı görüşler ve değerlendirmeler bir kenara itilerek, onların tanınmamasını haklı göstermek zorunluluğu hissedildi.

Birleşik Krallık'ta, poligami konusu, bir modern liberal devlette dinlere yönelik tasdik politikasının uygulanmasının zorluklarının güzel bir aydınlatıcı örneğidir. Poligami, Birleşik Krallık'taki çok yaygın düşünceye göre muhtemelen nahoştur. Onun legalleşmesinin tartışılmasındaki başarısızlık bile bu nahoşluğun derecesini gösterir. Bu nahoşluk belki de tamamıyla düşünülerek ortaya çıkmadı, irrasyonel olabilir ve oryantalist İslam anlayışından ortaya çıkıyor olabilir, fakat hâlâ varlığını sürdürmektedir.³⁵ Devletten bir dini pratik olarak poligaminin tasdikini

³⁰ E. White, *States of Desire: Travels in Gay America* (1986), Pan Books, s. 252.

³¹ Poligamik evliliklerin İngiliz hukukunca tanınması konusunda bkz. P. North and J. Fawcett, "Cheshire and North's Private International Law (1999) Butterworths ss. 755-760.

³² R. v Bham [1966] 1 QB 159.

³³ Section 11(b), and section 11(d) Matrimonial Causes Act 1973.

³⁴ Section 12(c) Matrimonial Causes Act 1973.

³⁵ Oryantalizm hakkında bkz. E. Said, *Orientalism* (1978) Routledge and Kegan Paul. Birleşik Krallıkta İslamın kavranışıyla ilgili bkz. *Islamophobia: A Challenge For Us All: Report of the Runnymede Trust Commission on British Muslims and Islamophobia* (1977) The Runnymede Trust.

istemek uygulamalar için devletten kaynaklar sağlamasını istemektir; bu nedenle, vatandaşlarca sağlanan devletin kaynaklarının, kendilerinin iğrenç olarak kabul ettikleri bir şeyin tasdiki konusunda kullanılmak üzere kendilerinin rızasını istemektir. Bu yazıda vurgulanan şeylerin yapılması için sayılan nedenler güzel nedenlerdir fakat bu eylem hedefinin izlenmesi konusunda iradenin var olup olmadığı sorgulanabilir. White'ı izleyen birisi şunu ileri sürebilir, poligamiyi nahoş bulanlar, poligaminin var olduğunu bilmedikleri zaman poligamistlerle birlikte var olabilirler, bu durumda, uygulamanın legalize edilip aktif olarak desteklenmeyerek sosyal harmoniye izin verilmesi gibi tatminkar bir mesafe ölçüsü olabilir, fakat desteklenmeyi içeren tasdik ihtilafa yol açabilir çünkü, onu nahoş bulanlar entelektüel ve siyasal olarak onunla ilgilenmeye zorlanabilirler.³⁶ Tek tek liberal demokrasiler içinde, poligamide olduğu gibi genel adetlerden farklı olan başka birçok dini uygulamalar bulunur.

Bu yazının son bölümündeki argümanlar şu soruyu doğurur: Tek tek devletlerde ya da toplumlarda farklı dinlere ve farklı dini pratiklere karşı var olan derin köklü antipatiler (toplumdan topluma farklı olan ve birbirleriyle

çelişen antipatiler), sadece yetersiz eğitimden mi ya da bazı vatandaşların reflekslerinden mi ortaya çıkar ya da toplum içindeki zıt değerler arasındaki süregelen mücadeleden mi ortaya çıkar? Eğer önceki neden geçerliyse, dinlerin tasdiki önerisi zamana ve liberal demokraside yaşayan vatandaşların daha ileri entelektüel gelişimlerine dayanır. Eğer sonraki neden geçerliyse, tasdik zor ve hatta geliştirilmesi imkansız olur. Hoşgörü ve ayrımcılık yapmama dini çeşitlilikler gerçeğine tasdikini sunduğundan çok daha zayıf cevap sunar. Bununla beraber, tasdik gerektirdiği sofistike ve incelik düzeyi, kaynakların ötesinde hatta modern liberal demokrasilerin ötesinde olabilir. Eğer bu böyleyse, tasdik olayı gerçekleştirilemez bir arzudur ve liberal demokrasiler, dinlere karşı ayrımcılığı engellemeye muktedir olsalar bile, onlara değer vermeye hiçbir zaman muktedir olamayacaklardır. Bununla beraber, modern liberal demokrasiler, böyle bir sonucu, ancak çok büyük bir gönülsüzlükle ve sadece çok uzun bir uğraştan sonra kabul edebilir, bunu yapmayı kabul etmek, hem devlet için hem de, daha önemlisi, onun vatandaşları için önemli bir yoksullaşma düzeyini kabul etmektir.

Çeviren: Arif Köktaş

³⁶ Bu tür bir ihtilafın, Locke'un korktuğu gibi şiddetle ortaya konulması pek muhtemel değildir fakat modern politikacıların korktuğu seçimlerde parlamentoda sandalye kaybetmek şeklinde ortaya çıkar.